

دانشگاه پیام نور

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ ایران اسلامی

تصحیح نسخه خطی وقایع زمان سلطنت فتحعلی شاه بعد از مرگ

عباس میرزا

استاد راهنما:

دکتر محمدرضا نصیری

استاد مشاور:

دکتر هوشنگ خسرو بیگی

دانشجو: مریم مهریزی

اردیبهشت 1390

تقدیم به پدر و مادر عزیزم
که هیچ گاه نخواهم توانست زحمات آنها را
جبران نمایم

**با سپاس فراوان از زحمات آقای دکتر نصیری استاد
راهنما و آقای دکتر خسرو بیگی استاد مشاور پایان
نامه که بدون راهنمایی های آن ها انجام این
تحقیق میسر نبود.**

چکیده

تحقیق حاضر در خصوص نسخه خطی مربوط به دوره قاجاریه است که به صورت منظوم است. این نسخه بیانگر رویدادها و حوادث سالهای 1249 تا 1253 است. یعنی از مرگ عباس میرزا تا مرگ قائم مقام را در بر می گیرد. مولف نسخه سعی کرده رویدادهای تاریخی نه به صورت جزئی بلکه به صورت کلی بیان کند اما سعی شده که اتفاقات و رویدادهای مهم مربوط به سالهای مورد بحث را در برگیرد. از اتفاقاتی که می توان در آن سالها بیان کرد مرگ عباس میرزا و ولیعهدی محمد میرزا به کمک روسها می باشد و سپس مرگ فتحعلی شاه و آشفته شدن اوضاع سیاسی ایران و سر برآوردن مدعیان حکومت یکی پس از دیگری و سپس فائق آمدن محمد میرزا به کمک قائم مقام بر همه مدعیان و به تخت نشستن او را در این نسخه مشاهده می کنیم . اما متأسفانه مولف این نسخه ناشناس بوده و هیچ شناختی از نویسنده نداریم اما برجسته ترین نکته این نسخه را می توان به هم عصر بودن مولف و زمان رویدادها دانست.

واژه های کلیدی : نسخه خطی - منظومه - قاجار - عباس میرزا - محمد شاه - قائم مقام.

فهرست

صفحه

عنوان

• فصل اول

2	پیش گفتار
4	1-1 طرح مسئله
4	2-1 سوال تحقیق
5	3-1 فرضیه تحقیق
5	4-1 هدف تحقیق
6	5-1 قلمرو تحقیق
6	6-1 موانع تحقیق
7	7-1 ارزیابی منابع
7	روضه الصفا
7	ناسخ التواریخ
8	مکارم الآثار
8	تاریخ نو
8	نزهت الاخبار

9-..... گلستان ارم

9-..... تاریخ عضدی

9-..... تاریخ رجال

• فصل دوم : نسخه شناسی

11-..... 1-2 مشخصات نسخه:

12-..... 2-2 زمان تالیف نسخه

13-..... 3-2 درباره مولف

14-..... 4-2 ویژگیهای تاریخی نسخه:

18-..... 5-2 ویژگیهای ادبی نسخه:

• فصل سوم : اوضاع سیاسی ایران و قائم مقام مرتبط با محتوای نسخه

24-..... 1-3 اوضاع سیاسی ایران و مناسبات ایران و اروپا در دوران قاجار

30-..... 2-3 بررسی شخصیت قائم مقام

• فصل چهارم : اوضاع اجتماعی ایران در اوایل دوره قاجار مرتبط با محتوای نسخه

39-..... 1-4 بررسی اوضاع اجتماعی در دوره قاجار

48-..... 2-4 دین و حکومت در اوایل دوره قاجار

• فصل پنجم : محتوای نسخه خطی

وقایع سلطنت فتحعلی شاه پس از مرگ عباس میرزا-----50

• نتیجه گیری-----95

• تعلیقات نسخه-----97

فهرست منابع وماخذ-----133

فصل اول

مقدمه و کلیات تحقیق

بخش اول : پیش گفتار

در روزگار سالهای 1249-1253 مردم ایران روزهای بسیار سختی را پشت سر می گذراندند. روزهای جنگ و قحطی و بلا و ناتوانی پادشاهان قاجار در امور مملکت داری باعث می شد که این مردم هرچه بیشتر این مصیبت ها را تحمل کنند. شاید تنها دلخوشی مردم ما در آن روزهای سخت فرماندهی توانا هم چون عباس میرزا بود. اما عباس میرزا نیز درگذشت و ایران دچار آشفتگی های سیاسی بی شماری شد. پس از مرگ عباس میرزا بر سر تعیین ولیعهد بین رجال دولت و شاهزادگان قاجار اختلاف افتاد دو تن از این افراد ظل السلطان پسر فتحعلی شاه و دیگری محمد میرزا فرزند عباس میرزا بودند که داعیه قدرت داشتند . اما در این میان محمد میرزا پشتیبانی روسها را با خود می دید که در عهدنامه ترکمان چای صراحتاً ولیعهدی او را تضمین کرده بودند و دیگر اینکه از پشتیبانی فردی باهوش و قدرتمند همچون قائم مقام سود می برد و سرانجام نیز او بر اریکه ولایتعهدی تکیه زد . اما چیزی از این وقایع نگذشته بود که فتحعلی شاه در 23 اکتبر (1250ه.ق) در اصفهان در گذشت و کشور بار دیگر دچار هرج و مرج شد. اما باز هم محمد میرزا به کمک روسها و همچنین وزیر نامدارش توانست بر تخت سلطنت جلوس نماید.

اما از همین زمان نیز دغدغه های محمد شاه رو به فزونی یافت و افراد خاندان او یکی پس از دیگری قد علم می کردند و شورشهایی نیز در این ایام رخ داد که خاطر محمد شاه را مشوش می کرد . در این احوال خطر جنگ داخلی ایران را تهدید می کرد و شاید اگر مردی چون قائم مقام نبود این جنگ به وقوع می پیوست . اما حضور مردی چون

قائم مقام که باعث آسایش خاطر هر شاهی و سلب آسایش هر درباری می شود در آن برهه از زمان برای ایران غنیمتی به شمار می آمد.

اما دولت وی نیز مستعجل بود و او که خواب آسوده را از چشم درباریان دور کرده بود توسط توطئه همانها و به دستور شاه خود به خواب همیشگی فرو رفت .

در این تحقیق سعی شده که ابتدا خود نسخه و مشخصات نسخه معرفی شود و چون این نسخه مربوط به سالهای بعد از مرگ عباس میرزا است سعی کردیم یک مختصر توضیحی از اوضاع سیاسی و اجتماعی آن روزگار و مردم ایران بدهیم و از جهت اینکه در همه این روزها قائم مقام تنها گوهر سیاسی ایران به شمار می آمد سعی شده که یک بررسی مختصری از شخصیت این مقام بزرگ انجام شود و سپس به محتوای نسخه پرداخته شده است. در بخش انتهایی تحقیق نیز اشخاص و رویدادهای موجود در نسخه معرفی و مورد بررسی قرار گرفته اند.

در اینجا لازم دیدم از تمامی افرادی که در این تحقیق صمیمانه این حقیر را کمک و راهنمایی نمودند تشکر کنم به خصوص از جناب آقای دکتر نصیری و جناب آقای دکتر خسرو بیگی که با راهنمایی های ارزنده شان این حقیر را یاری نمودند سپاسگزاری می نمایم و جا دارد که از عزیزان کتابخانه ملک که صمیمانه با بنده همکاری نمودند و این نسخه را در اختیار اینجانب قرار دادند تشکر و قدر دانی نمایم .

1-1 طرح مساله

در این تحقیق سعی بر این است که یک نسخه خطی را بررسی کرده و تصحیح نموده و در واقع احیای متن کنیم . اما این تصحیح به صورت انتقادی است و دیگر اینکه سعی شده با منابع هم عصر این نسخه مطابقت داده شود تا صحت و سقم مطالب مندرج در نسخه بررسی شود و در واقع راستگویی و صداقت نویسنده و امانتداری مولف مشخص شود .

اما با وجود اقتدار فردی همچون قائم مقام مجالی برای دیگر درباریان نبود. و از آنجا که به نظر می رسد مولف این نسخه یک شخص درباری است آیا می توان به گفته های این شخص در مورد قائم مقام اعتماد کرد. خاطر نشان می سازیم که در آن دوران دربار ایران به چند گروه تقسیم شده بودند عده ای طرفدار انگلیس و عده ای دیگر به هواداری روسیه بر می خاستند اما شخصیت مستقلی چون قائم مقام اجازه دخالت به هیچ یک از این دو کشور و هواداران آنها در دربار را نمی داد لذا طبیعی است که بسیاری از اشخاص دربار دربار این شخصیت مغرضانه قضاوت نموده و حق مطلب را در مورد ایشان بیان نکرده اند.

1-2 سوال تحقیق:

- 1- آیا مطالب مندرج در نسخه با منابع هم عصر مطابقت دارد؟
- 2- آیا مطالب مندرج در نسخه واقعیت دارد؟
- 3- آیا نویسنده فرد امانتداری بوده و مطالب را دقیقاً بیان کرده است ؟

1-3 فرضیه تحقیق:

- 1- مطالب از لحاظ وقایع و نه در مورد شخصیتها مطابق منابع هم عصر می باشند.
- 2- رویدادهای تاریخی موجود در نسخه مطابق با واقعیت بوده و بیشتر وقایعی که در زمان مولف رخ داده را نویسنده بیان کرده است.
- 3- از آنجا که در بیشتر ابیات مولف مدح و ستایش شاه را کرده به نظر می رسد او یکی از جیره خواران دربار بوده باشد و قاعدتاً به دنبال حفظ مقام و منصب خود بوده لذا با آمدن قائم مقام و جلوگیری های او از دخالتها و لغت و لیسهای درباریان بیشتر شخصیتهای دربار روی خوشی به او نشان نمی دادند و مولف این نسخه هم از این امر مستثنی نبوده و ما شاهد هجو گویی های او در مورد قائم مقام بوده ایم . پس به نظر می رسد که او راجع به این شخصیت بسیار مغرضانه نوشته و حق مطلب را در مورد این شخص بیان نکرده است.

1-4 هدف تحقیق:

1. احیای یکی از نسخ خطی به عنوان میراث مکتوب.
2. کمک به بازخوانی تاریخ ایران در اوایل دوره قاجاریه.
3. افزایش اطلاعات نسبت به رویدادهای بخشی از تاریخ ایران در اوایل دوره قاجاریه.

1-5 قلمرو تحقیق:

تحقیق حاضر ، مربوط به دوره قاجار است که به صورت منظوم بیان شده است قلمرو زمانی 1249-1253 یعنی از مرگ عباس میرزا تا به تخت نشستن محمد شاه و زمامداری او تا مرگ قائم مقام را در بر می گیرد. در این سالها اتفاقات زیادی در عرصه سیاست ایران روی داد که از آن جمله می توان به درگیریهای بین رجال و مرگ فتحعلی شاه و قیام های درباریان اشاره کرد اما بزرگترین رویداد در آن سالها مرگ قائم مقام بود که ضربه بزرگی بر پیکره سیاسی ایران وارد آورد.

1-6 موانع تحقیق:

یکی از موانع عمده در تصحیح نسخه عدم دسترسی به نسخ است که متأسفانه امکان دسترسی به بسیاری از نسخه ها نمی باشد و یا بسیار محدود است که این مشکلات شامل نسخه موجود نیز می باشد و دیگر اینکه مولف این نسخه ناشناس بوده و این یکی از بزرگترین مشکلات این نسخه است زیرا که امکان بررسی شخصیت نویسنده و زندگی و افکار او میسر نمی باشد و بیشتر مطالب و نوشته ها بر اساس حدس و گمان می باشد . اما بزرگترین مزیت این نسخه هم عصر بودن مولف و زمان وقوع رویدادها می باشد که خود مولف در بیت 443 نسخه بیان کرده است:

کنون داستانی سراینده ام که خود دیده این هر دو بیننده ام
و این یکی از نقاط قوت این نسخه می باشد که می تواند از دیگر نسخه ها متمایز باشد و دیگر منحصر به فرد بودن این نسخه است که باعث تفاوت آن با سایر نسخ می باشد.

1-7 ارزیابی منابع

منابع مورد استفاده در این پژوهش عمدتاً متکی به منابعی بوده است که به منظور انطباق گزارشهای نسخه با اطلاعات تاریخی موجود در منابع بوده است .

روضه الصفای ناصری:

رضا قلی خان هدایت مولف روضه الصفای ناصری نیز یکی از منابع عمده برای بیان رویدادهای موجود در نسخه می باشد که به اهتمام جمشید کیانفر نوشته شده است این کتاب در 15 جلد می باشد اما مطالب موردنظر ما که به آن نیازمند بودیم را می توانیم در جلد 13 و 14 و 15 مشاهده کرد . این کتاب وقایع را دقیقاً بازگو میکند و مولف خود هیچ گونه دخل و تصرفی در روایات نمی کند و هیچ گونه استنباط شخصی ارائه نمی دهد و وقایع را به صورت جزئی و دقیق بیان کرده شاید از این نظر بتوان گفت که این کار مجموعه ای غنی از وقایع تاریخی می باشد که هر خواننده و پژوهشگری می تواند برای اطلاع از رویداد مورد نظرش به آن رجوع کند.

ناسخ التواریخ :

کتاب دیگری که بسیار برجسته می باشد و اوضاع سالهای 1249-1251 را به خوبی بیان می کند ناسخ التواریخ تالیف لسان الملک سپهر می باشد که هر چند وقایع آن زمان را به صورت کلی بیان کرده و سعی شده از نوشتن جزئیات پرهیز کند اما یکی از مورد اعتمادترین کتب تاریخی است که در تصحیح متن بسیار کمک کرد.

مکارم الآثار :

در احوال قاجار رجال دو قرن 13 و 14 هجری قمری تالیف محمد علی معلم حبیب آبادی در شش جلد است مولف در این اثر همچون کتاب های وفیات بر مبنای وفات رجال علم و ادب و احیاناً سیاست ، شرح حال آنان و تاریخ تولد وفات هریک را می نگارد اما براساس نام کوچک.¹

تاریخ نو :

کتاب تاریخ نو توسط جهانگیر میرزا تالیف شده است این کتاب شامل حوادث دوره قاجاریه است که سالهای 1240- 1267 قمری را در بر می گیرد . جهانگیر میرزا پسر عباس میرزا نایب السلطنه است و چون جهانگیر نیز یکی از افراد دربار است از این رو بیشتر رویدادهای سیاسی را دیده است و بیان می کند اما این شخصیت نیز یکی از افراد مورد خشم قائم مقام است بنابراین دل خوشی از قائم مقام ندارد.

نزهت الاخبار :

توسط محمد جعفر خورموجی ملقب به حقایق نگار نوشته شده است و این کتاب غیر از اینکه اطلاعات وسیعی راجع به رویدادهای سیاسی به خواننده می دهد راجع به جغرافیا نیز اطلاعات گسترده ای به شخص می دهد . و در حال و احوال رویدادها و وضع جغرافیایی ایران در دوره قاجاریه یک کتاب مهم به شمار می آید.

¹مهدوی ، اصغر ، القاب و مناصب عصر قاجاری و اسناد امین الضرب ، ص ۳۲ .

گلستان ارم :

در این کتاب که به تالیف عباس قلی باکیخانوف است از جنگهای ایران و روس سخن می گوید و چون وضعیت سیاسی ایران در آن روزها تحت تاثیر این جنگها قرار گرفته بود لذا منبع ارزشمندی برای تحقیق محسوب می گردد.

تاریخ عضدی:

از کتب مهمی که اطلاعات وسیع و دقیقی به ما دادند می توان به تاریخ عضدی اشاره کرد. تالیف سلطان احمد میرزا عضدالدوله فرزند فتحعلی شاه که کتابی است سودمند که با توضیحات تکمیلی جناب آقای دکتر عبدالحسین نوایی، نیاز رساله موجود را به القاب اوایل عصر قاجار برآورده می سازد. تاریخ عضدی در واقع شرح حال خاندان شاهی سلسله قاجار خصوصاً زنان و عوامل حرمسرا و پسران و دختران فتحعلی شاه می باشد و چون نویسنده کتاب فرزند فتحعلی شاه بوده و در آن دستگاه پرورش یافته است اطلاعاتش دقیق و قابل اعتماد می باشد.

فصل دوم : نسخه شناسی

2-1 مشخصات نسخه:

این نسخه مربوط به دوره قاجاریه می باشد که به صورت منظوم نوشته شده است . نام نسخه وقایع زمان سلطنت فتحعلی شاه بعد از مرگ عباس میرزا می باشد که نویسنده ناشناس می باشد اما خطاط آن محمد علی بروجردی است . تاریخ کتابت نسخه سال 1253 قمری میباشد . تعداد اوراق 161 برگ می باشد که در هر ورق 10 سطر نوشته شده است . نوع کاغذ فرنگی و جلد آن میشن تریاکی ضربی ترنجدار است و طول آن $15 * 21/5$ است.¹

این نسخه به صورت مجموعه در چهار فصل می باشد :

1. وقایع زمان سلطنت فتحعلی شاه بعد از مرگ عباس میرزا (منظوم)
2. گزیده دیوان حافظ (سی و دو برگ)
3. گزیده هایی از گلستان سعدی
4. گزیده هایی از بوستان سعدی

لازم به توضیح است که در این تحقیق فقط بخش اول یعنی وقایع زمان سلطنت فتحعلی شاه بعد از مرگ عباس میرزا مورد توجه قرار گرفته است . این نسخه دارای 731 بیت (1462) مصراع است

اگر بخواهیم به صورت کلی در مورد محتوای این نسخه توضیح دهیم این نسخه ظاهراً یک نسخه منحصر به فرد است که در فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک موجود است مولف ناشناس آن رویدادهای مربوط به سالهای پس از مرگ عباس میرزا (1249)

¹ افشار، ایرج، فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، مجموعه ها و جنگ ها، ص ۴۳.

تا مرگ قائم مقام را به صورت تیتروار بیان می‌کند و سعی کرده که رویداد مهم تاریخی از قلم نیفتد و تا حدی هم در این راه موفق بوده است به خصوص وقتی از رویدادهای مربوط به بعد از مرگ فتحعلی شاه و اوضاع و احوال مردم ایران بحث می‌کند حق مطلب را توانسته به خوبی بیان کند گرچه به صورت کلی گفته شده است اما با خواندن این نسخه می‌توان متوجه اوضاع و احوال سیاسی ایران در آن زمان شد. اما در این نسخه آنچه بیش از همه به چشم می‌آید مدح و ستایش پادشاهان می‌باشد و دیگر اینکه مولف وقایع را به صورت کلی بیان کرده و از جزئیات حوادث و وقایع غافل شده است. و مهم تر آنکه مولف هیچ چیز خاصی در مورد اوضاع مردم در آن زمان بازگو نمی‌کند گویا او جزو دربار بوده و از حال و احوال جامعه و مردم آگاهی نداشته است. به جز در صفحات آخر نسخه که به شکایات مردم می‌پردازد و آن هم ظاهراً به دلیل کینه و عداوت خاصی است که با قائم مقام داشته است نه اینکه مردم و مشکلات ایشان برای وی اهمیت داشته باشد.

2-2 زمان تألیف نسخه :

زمان تألیف نسخه چنانکه از نام این اثر مشخص می‌باشد مربوط به اواخر زمان سلطنت فتحعلی شاه یعنی مرگ عباس میرزا و به طبع آن جانشینی محمد میرزا و سپس مرگ فتحعلی شاه و جلوس محمدشاه است در واقع مولف این نسخه وقایع سالهای 1249 تا مرگ قائم مقام را به صورت شعر بیان می‌کند.

اما یکی از نکات مهم در بررسی نسخه این است که زمان سرودن شعر را بدانیم و در این نسخه این نکته به وضوح بیان شده و می‌توان گفت منحصر بفرد بودن این نسخه

دقیقاً به خاطر این مطلب است که شاعر خود رویدادها را به چشم دیده و در همان روزگار می زیسته چنان که خود او نیز با یک بیت حق مطلب را بیان کرده و نیاز بیشتر به توضیح و تفصیل باقی نگذاشته است.

کنون داستانی سراینده ام که خود دید این هر دو بیننده ام (443)¹

3-2 درباره مؤلف:

متأسفانه مؤلف این اثر ناشناس بوده و ما چیزی در مورد شخصیت و افکار سیاسی او نمی دانیم اما شاید از روی نوشته او بتوانیم به بخش کوچکی از شخصیت او پی ببریم برای مثال یکی از مسائلی که می توان از شعر او بدست آورد مذهب مؤلف است که به وضوح در نسخه مشخص کرده است که او گرایش شیعی دارد.

در ابیات 195 و 243 و 298 ما گرایشات شیعی مؤلف را مشاهده می کنیم .

به پاس سلطان با داد و دین که از اوست بر پا زمان و زمین (195)

حدیث غدیر خم آمد به یاد که بخ به شیر خدا گفت شاد (243)

ولی غافل از ذوالفقار دو سر که عالم از او گشت زیر و زبر (298)

که در بیت 195 اشاره به امام هشتم شیعیان دارد و در ابیات 243 و 298 راجع به امیرالمومنین (ع) صحبت می کند.

و یکی دیگر از مسائلی که از بررسی نسخه مشاهده می شود این است که مؤلف در دربار به سر می برده و از جیره خواران دربار به شمار می آمده و بعد از روی کار آمدن قائم مقام مثل بقیه درباریان از قانونمندی وی به ستوه آمده و برعلیه او ابیات زیادی سروده و

¹ شماره مصراع نسخه.